

Morele noden in wankelende tijden

Tsjalling Swierstra, Evelien Tonkens

Hoe kunnen we ons zowel moreel als economisch staande houden in de moderne samenleving die steeds meer van ons eist? Een samenleving die globaliseert en multicultureler wordt maar dat niet alleen. De samenleving wordt ook meritocratischer en competitiever. Bovendien hebben we te maken met een ‘feminiserende’ economie. Daarin hebben vooral laagopgeleide mannen veel te verliezen. Zij kunnen niet meer terugrijpen op hun oude identiteit van traditionele mannelijke autoriteit en spierkracht. Meritocratisering maakt het moeilijker om hun zelfrespect te verwerven en te behouden; daarbij is het vanwege democratisering en feminisering moeilijker toevlucht te zoeken tot traditioneel mannelijke autoriteit en gedrag. Bovendien is deze samenleving in toenemende mate onoverzichtelijk en biedt hij weinig verhaal over de zin van het bestaan en over kwaliteit van leven. Populisme belooft in dit alles een uitweg te bieden: het herwaardeert mannelijke autoriteit en grossiert in overzichtelijke tweedelingen van wij en zij en goed en fout, en daarmee een verhaal over de zin van het bestaan. Het is daarom zaak dat andere politieke stromingen heldere en richtinggevende maar niet-polariserende en niet-populistische antwoorden formuleren op meritocratisering, globalisering en zinsverlies. Hieronder doen wij daartoe een aanzet.

Meritocratisering, democratisering en feminisering van de arbeidsmarkt

Meritocratie betekent letterlijk: heerschappij op basis van verdienste. (Young 2003) Een meritocratie is een samenleving waarin mensen met de beste combinatie van talent en inzet de dienst uitmaken. Sociaal-economische positie wordt niet langer bepaald door afkomst (zoals klasse, etniciteit, sekse) of leeftijd. De meritocratie kenmerkt zich door een sterke nadruk op prestatie meting en -vergelijking, door veel nadruk op gelijke kansen, en ten slotte door haar dynamische karakter: sociaal-economische posities liggen nooit vast, maar moeten voortdurend worden verdiend. (Swierstra & Tonkens 2008)

Het meritocratische ideaal is een belangrijke motor achter de emancipatie van achtergestelde groepen. Toch kent het ook een keerzijde: in een meritocratie is waardering geheel en al afhankelijk gemaakt van wat we als individu doen *in vergelijking tot andere individuen*. Je moet de beste zijn, en het zijn uiteindelijk de prestaties van je competitiegenoten die bepalen wie het beste is. De uitvinder van de term ‘meritocratie’, de Engelse socioloog Michael Young, waarschuwde al in 1958 dat meritocratisering gepaard zou gaan met een crisis in het zelfrespect van de ‘verliezers’ van de alomtegenwoordige maatschappelijke wedren. Als je alle kansen hebt gehad en de wedstrijd eerlijk was, dan heb je je verlies aan niemand anders te wijten dan aan jezelf. Lager opgeleiden met een bedreigd zelfrespect zoeken hun toevlucht in het polariseren. Het zwaar aanzetten van de tegenstelling tussen wij en zij, zeker in de vorm van nationalisme, vormt een even eenvoudige als effectieve manier om het gebrek aan zelfrespect, het gevoel van vernedering, om te zetten in trots. Je kunt je beter voelen dan anderen, zonder dat je daar hard voor hoeft te werken of veel talent nodig hebt. Polarisation biedt zo een vorm van ‘gratis’ zelfrespect. In Nederland is nationalisme vooral populair bij laag opgeleide, rechts-extremistische jongeren uit

sociaaleconomische zwakke gezinnen uit de provincie, zonder al te veel toekomstperspectief. (Homan 2006)

De afgelopen decennia is niet alleen sprake geweest van meritocratisering maar ook van democratisering: de verhoudingen tussen burgers zijn op alle mogelijke plaatsen meer gelijk en informeler geworden. Autoritair leiderschap heeft plaatsgemaakt voor informeel, coachend leiderschap. Direct, openlijk autoritair leiderschap wordt veel minder getolereerd. De moderne baas geeft niet langer heldere directieven, maar verlangt van werknemers dat ze zich 'proactief' en 'professioneel' opstellen, en 'eigen verantwoordelijkheid' tonen. Voor hoger opgeleiden kan dit nieuwe ruimte bieden om het werk meer naar eigen inzicht in te vullen, maar vooral lager opgeleiden voelen zich eerder kwetsbaarder vanwege de grotere nadruk op eigen inzicht en verantwoordelijkheid. Immers, als het fout gaat, kan men zich moeilijker achter anderen verschuilen. Niet verwonderlijk, dat juist zij (terug)verlangen naar heldere hiërarchieën.

Bovendien worden op de arbeidsmarkt meer traditioneel vrouwelijke eigenschappen verlangd. Onze economie is de afgelopen decennia steeds meer een diensteneconomie geworden, ten koste van de industrie. In een diensteneconomie is de vraag naar spierkracht en mechanische arbeid beperkt; de vraag naar het leveren van diensten is daarentegen sterk toegenomen. Dat vereist vaardigheden als beleefdheid, empathie, luisteren, in gesprek gaan en bovenal: je dienstbaar opstellen. Vaardigheden die traditioneel meer met vrouwen geassocieerd worden en waar vrouwen ook meer toe aangespoord worden, ongeacht opleidingsniveau. Deze dienstbaarheid wordt nu echter in heel veel functies verwacht en lager opgeleide mannen ontkomen er dus ook niet langer aan. Ook een ICT-medewerker, buschauffeur en een huisschilder moeten zich een dienstbare houding eigen kunnen maken en beschikken over contactuele eigenschappen.

Meritocratisering, democratisering en feminisering van de arbeidsmarkt gaan in onze samenleving dus gelijk op. Samen bieden ze nog maar heel weinig plaats aan Rambo's: aan mannen die autoritair zijn ingesteld en vooral spierkracht als kapitaal hebben. Dat betekent dat er een groeiende markt bestaat voor handelaars in groepssuperioriteit, autoritarisme en mannelijkheid.

De nieuwe onoverzichtelijkheid

We leven in een wereld die steeds onoverzichtelijker is geworden en waarin het steeds moeilijker is ons te oriënteren. Tradities en vertrouwde gemeenschappen waarbinnen men zich geborgen weet zijn in verval geraakt. Er zijn minder routines voorhanden die een vanzelfsprekend kompas bieden om in het leven van alledag op te koersen. We worden geacht in toenemende mate schrijvers en regisseurs van ons eigen leven te zijn. Bijna alles is onze eigen keuze en verantwoordelijkheid geworden, van loopbaan, relaties en inkomen, tot en met seksleven, gezondheid en uiterlijk. We zijn in de woorden van het sociologenechtpaar Beck veroordeeld tot een doe-het-zelf-biografie. (Beck en Beck-Gernsheim 2002) Ook een traditioneel leven moeten we als eigen individuele keuze begrijpen en verdedigen. Zoals de huisvrouw die bewust kiest de kinderen zelf op te voeden. Of de moslima die bewust en vrij voor de hoofddoek kiest. Zelfs God kan alleen nog maar gekozen worden. Ook op het werk worden vaker eigen inzicht en eigen verantwoordelijkheid verwacht. Vooral voor lager

opgeleiden is dit lastig, omdat zij vaak weinig autonomie in hun werk hebben. Ze krijgen nogal eens wel de verantwoordelijkheid voor maar niet de macht over de situatie.

De vrijheid om zelf te kiezen oefent kortom een enorme een dwang op ons uit. Een helse klus, dit zelfgebrouwen leven. Het vereist veel vaardigheden. Lange termijn planningen maken, organiseren, improviseren, onszelf doelen stellen, obstakels erkennen, nederlagen accepteren en opnieuw beginnen. Daartoe zijn initiatief, uithoudingsvermogen, flexibiliteit, en frustratietolerantie nodig. Al in 1941 beschreef Erich Fromm dat het wegvallen van traditionele vormen van gezag en van homogene gemeenschappen defensieve reacties uitlokt. (Fromm 1941) Mensen voelen zich hierdoor, met een term van Pim Fortuyn, *verweesd* (Fortuyn 1995), en vooral lager opgeleiden doet dit verlangen naar een sterke leider. (Dekker & Ester 1987)

Populisme belooft hier een oplossing te bieden in de vorm van een herstelde homogeniteit, overzichtelijkheid, verbondenheid, vertrouwdheid van *wij Nederlanders*. Anti-populisten stellen daar weinig tegenover. Ze brengen weinig richting aan, waardoor ze populistten in de kaart spelen.

Zinsverlies

Tenslotte worstelen velen met zinsverlies. De twintigste eeuw is globaal gesproken de eeuw geweest van het geleidelijke verval van de Grote Verhalen. Het neoliberalisme predikte de boodschap dat iedereen almachtig is met betrekking tot het eigen leven, maar machteloos met betrekking tot collectieve opgaven. Aan collectieve problemen kun je volgens het neoliberalisme niets doen. De gedachte dat de samenleving maakbaar is, is in hun ogen gevaarlijke naïef. Collectieve problemen lossen vanzelf op – via de markt. Het resultaat van dertig jaar neoliberalisme is inmiddels dat Nederlanders aangeven persoonlijk erg gelukkig te zijn – als je niet gelukkig bent, ben je immers een *loser* – maar zich veel zorgen maken over de staat van de samenleving. Vanuit de elite komt geen verhaal over zingeving; daar treffen we vooral grote graaiers aan die zichzelf verrijken. Populisten vinden zich hierover terecht op.

Veel mensen durven niet meer idealistisch te zijn, alleen nog maar cynisch en ontmaskerend, stelt de Amerikaanse filosofe Susan Neiman in haar recente boek met de veelzeggende titel ‘Moral clarity. A guide for grown-up idealists.’ Wat we nodig hebben, stelt Neiman, is volwassen idealisme. Idealisme in de wetenschap dat onze idealen feilbaar en omstreden zijn en te groot om ooit volledig te bereiken. Maar we hebben ze wel nodig, als inspiratiebron en richtsnoer. We hebben niet alleen economische, politieke en sociale noden, zegt Neiman, we hebben evenzeer morele noden, die we serieus moeten nemen.

Jongeren van nu zijn opgegroeid met de dominantie van het neoliberalisme. Neoliberalisme biedt ze geen verhaal over hoe ze aan de samenleving bij te dragen. De grootste maatschappelijke opdracht die het neoliberalisme aan mensen meegeeft is om te consumeren teneinde bij te dragen aan de economische groei. Maar zonder algemeen verhaal over wie we zijn als collectief, wat onze opgaven zijn, waar we naartoe op weg zijn, et cetera, kunnen we geen betekenis geven aan ons individuele bestaan. Nogal wat jongeren zie je daarom wat doelloos rondlopen na hun middelbare school, op zoek naar een missie, op zoek naar iets of iemand die hen nodig heeft. En natuurlijk weten zij meestal ook wel in heel algemene zin dat de mensheid in een globaliserende wereld voor een aantal dringende collectieve uitdagingen staat. Collectieve problemen rond bijvoorbeeld sociale cohesie, het

milieu, of de stabiele wereldorde. Maar die zijn zo groot dat het niet duidelijk is waar ze moeten beginnen en waar hun inspanning uit zou kunnen maken. Zelfs kinderen van de meest bevlogen en maatschappelijk betrokken ouders kun je onduidelijk zien lanterfantten.

Er zijn allerlei grote problemen, maar wat mist een koppeling tussen het eigen leven en dat van een groter geheel. Die koppeling lijkt een wezenlijk bestanddeel te zijn voor het gevoel van zin. We willen bijvoorbeeld *erkenning* van onze medemensen, we willen dat we voor *hen* belangrijk zijn. We hebben als het ware belang bij altruïsme. Altruïsme is een belangrijk bestanddeel van een zinvol leven.

Populisme voorziet in die behoefte aan altruïsme. Het vertelt dat ‘we’ deel uitmaken van een groter geheel. Het biedt een missie, namelijk zelfverdediging tegen een vijand. En het biedt een toekomstvisie: herstel van de *zuiverheid* van voorheen. Ook hier stellen meer genuanceerde en naar verbinding zoekende politieke stromingen te weinig tegenover.

Antwoorden

Populistisch wij-zij denken biedt vooral laag opgeleide mannen uitzicht op herstel van hun zelfrespect, op een manier die immuun is voor de meritocratische logica. Je ontleent je zelfrespect immers niet aan de eigen individuele prestaties maar aan het lidmaatschap van een bepaalde groep. Wij beter dan zij. Polarisatie biedt ten tweede een vorm van zekerheid en houvast in een veranderlijke en onoverzichtelijke wereld. Onze (weliswaar bedreigde, maar toch) gemeenschap weet wat goed is en geeft richting, die van anderen niet. En polarisatie biedt zingeving en de mogelijkheid om het eigen levensverhaal op betekenisvolle wijze te verbinden met een groter verhaal, namelijk dat van het eigen volk.

Wat kunnen, vanuit de erkenning van onze morele noden, verbindende, inspirerende antwoorden zijn op de erosie van zelfrespect, de nieuwe onoverzichtelijkheid en het zinverlies?

Tegenover de meritocratische erosie van het zelfrespect kunnen we proberen de harde meritocratie om te buigen naar een samenleving waarin niet steeds dezelfde mensen op steeds meer gebieden als verliezer worden aangemerkt. Voor een rechtvaardige samenleving is het niet voldoende iedereen gelijke kansen te geven. In plaats van naar een meritocratie kunnen we beter streven naar een aidocratie: een samenleving waarin ieder gelijke toegang heeft tot bronnen van zelfrespect. Zelfrespect hoeft immers niet uitsluitend af te hangen van succes op school en de arbeidsmarkt. Meer pluriforme bronnen van zelfrespect verdienen stimulans. Sport, kunst en cultuur bijvoorbeeld. Jongeren moeten hiermee kennis gedegen kennis maken en er levenslang toegang toe houden. Ook vrijwilligerswerk, mantelzorg en andere vormen van participatie kunnen bronnen van zelfrespect bieden mits we die als samenleving maar als zodanig erkennen. Dit vereist meer waardering voor onderhoud (in plaats van een eenzijdige nadruk op vooruitgang en competitie).

In het licht van de nieuwe onoverzichtelijkheid is van groot belang mensen bagage mee te geven om constructief om te gaan met onzekerheid en verschil. (van Gunsteren 1998) Dat betekent tussen twee klippen heen zeilen. Aan de ene kant moet er een einde komen aan de oppervlakkige vrijheid-blijheid houding. Velen menen serieus dat het het toppunt van respect en fatsoen is om afwijkende meningen *niet* te bevragen. Iedereen zijn eigen mening, toch? (Hurenkamp & Tonkens 2008) Maar door opvattingen meteen te privatiseren, komt er geen inhoudelijke discussie meer van de grond. Als er dan toch collectief bindende besluiten moeten worden genomen – daar ontkom je nu eenmaal niet aan – dan schiet men gemakkelijk

door in het andere uiterste: een leider die autoritaire oplossingen dwingend oplegt. Men ontvlucht verder onzekerheid door verschil te ontkennen, bijvoorbeeld door het onmiddellijk als illegitiem (onbeschaafd, dom, barbaars) af te serveren. Het is opmerkelijk hoe gemakkelijk de uitersten van liberaal relativisme en autoritarisme elkaar in de praktijk raken. (Zo is het niet toevallig dat in het meest liberale land ter wereld, de Verenigde Staten, het hoogste percentage van de burgers in de gevangenis zit.) We moeten leren om verschil uit te houden en het productief te maken. Dit kan gestimuleerd door in het onderwijs meer aandacht te geven aan het aanleren van actieve tolerantie en discussievaardigheden – inclusief het vermogen te luisteren en op grond van argumenten het eigen standpunt te herzien. Dat zou goed kunnen in het kader van burgerschapsvorming

Tenslotte is het nodig dat we meer aandacht besteden aan zingeving, met name aan het daaraan gerelateerde altruïsme. Er is een groot reservoir aan reëel bestaand altruïsme dat erkenning, waardering en stimulans behoeft. (Bekkers 2004, Fung 2003, Tonkens et al. 2008) Wilson 2000) De beweging voor beroepstrots bijvoorbeeld kan daaraan bijdragen: werk kan een bron van zingeving zijn. Maar ook vrijwilligerswerk of mantelzorg kunnen bronnen van zingeving zijn, die het reëel bestaande maar doelzoekende altruïsme kunnen aanboren en vorm geven. Interessant is in dat licht bijvoorbeeld het feit dat zich bij mentorprojecten (waarin jongeren met problemen door volwassenen van buiten hun eigen netwerk worden begeleid) meer volwassenen als mentor melden dan er jongeren zijn om zich te laten begeleiden. Maar hoe belangrijk zulke projecten op kleine schaal ook zijn, zij voorzien niet in het grotere verhaal waarbinnen mensen dit ook als een zinvolle bijdrage kunnen ervaren. Nodig zijn grote zin- en richtinggevend verhalen, over wat onze bronnen van zelfrespect zijn in een meritocratie, wat onze ankers zijn in een onzekere wereld en wat richtinggevend kaders en moderne, niet-uitsluitende gemeenschappen zijn in een ontzuilde samenleving.

Verantwoording:

Dit artikel is een bewerking van Swierstra, T., E. Tonkens (2009). Gebrek aan zelfrespect, orde en zingeving. Polarisatie als antwoord. In: (Raad van Maatschappelijk Ontwikkeling, red), *Polarisatie: bedreigend en verrijkend*. Amsterdam, SWP. Beide zijn gebaseerd op ons recente boek *De Beste de baas? Prestatie, verdienste en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam U.P. 2008

Literatuurlijst

- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: Sage.
- Bekkers, R. (2004) *Giving and volunteering in the Netherlands. Sociological and psychological perspectives*. (proefschrift, uitgegeven in eigen beheer).
- Dekker, Paul and Peter Ester (1987). Working Class Authoritarianism: A Re-Examination of the Lipset Thesis.” *European Journal of Political Research* 15:395–415.
- Fortuyn, P. (1995). *De verweesde samenleving*. Bruna
- Fromm, E. (1941). *Fear of Freedom*. London: Routledge.
- Fung, A (2003) *Empowered participation. Reinventing urban democracy*. Princeton and Oxford: Princeton University Press
- Gunsteren, H. van (1998) *A theory of citizenship. Organising plurality in contemporary democracy*. Boulder: Westview Press.

- Hurenkamp en Tonkens (2008) *Wat vinden burgers zelf van burgerschap? Burgers aan het woord over binding, loyaliteit en sociale cohesie*. Nicis Institute Den Haag (korte versie van gelijknamige titel die in 2009 verschijnt bij Amsterdam University Press)
- Homan, M. (2006). *Generatie Lonsdale. Extreem-rechtse jongeren in Nederland na Fortuyn en van Gogh*. Amsterdam: Houtekiet.
- Lipset, Seymour Martin (1959). Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review* 24:482–502.
- Swierstra, T. en E. Tonkens (2008) *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Tonkens, E. , J. van den Broeke en M. Hoijsink (2008) *Op zoek naar weerkaatst plezier. Samenwerking tussen mantelzorgers, professionals, vrijwilligers en cliënten in de multiculturele stad*. Den Haag, Nicis Institute (www.nicis.nl)
- Wilson, J. (2000) ‘Volunteering’. *Annual review of sociology*, vol 26, pp. 215-240
- Young, M. (2003) *The Rise of Meritocracy*. Transaction Publishers, New Brunswick,

Personalia

Tsjalling Swierstra is universitair hoofddocent Techniekfilosofie aan de Universiteit van Twente en Socrates-hoogleraar ‘Filosofie en ethiek in de levenswetenschappen’ aan de Universiteit van Amsterdam. Recentelijk co-redigeerde hij *Leven als bouw pakket* (Klement 2009) en schreef hij *Willen we alles wat kan?* (ZonMW 2009). Daarnaast publiceert hij regelmatig over maatschappelijke kwesties als moraliseren, beschaving en meritocratisering.

Evelien Tonkens is bijzonder hoogleraar Actief Burgerschap bij de afdeling sociologie en antropologie van de Universiteit van Amsterdam en vaste columnist voor de Volkskrant. Zij publiceert over idealen en praktijken van burgerschap in relatie tot transformaties in (idealen van) de verzorgingsstaat, professionaliteit, beschaving en meritocratie. Onlangs publiceerde zij *Wat vinden burgers zelf van burgerschap* (met Menno Hurenkamp, Nicis 2008), *Mondige burgers, getemde professionals. Professionaliteit en marktwerking in de publieke sector* (Van Gennep 2008, 4^e herziene en uitgebreide druk) en *Spugen op kleine leiders* (Van Gennep 2009)

Boton, Alain de (2004) *Status anxiety*. Londen: Penguin Books

Dehue, T. de (2008). *De depressie-epidemie* Amsterdam: Augustus.

Newman, K. (2000) *No shame in my game. The working poor in the inner city*. New York: [Russel Sage Foundation](http://www.russellsage.org)

Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

SCP. (1998). *Sociaal cultureel rapport 2000. 25 jaar sociale verandering*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

SCP. (2004b). *Sociaal cultureel rapport 2004. In het zicht van de toekomst*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard.

MacIntyre, A. (1981) *After Virtue: A Study in Moral Theory* Notre Dame: University of Notre Dame Press